

7. Юргевич В. Исторический очерк пятидесятилетия Одесского общества истории и древностей. 1836–1889. — С. 47.
8. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1912. — С. 13. Устав Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1839. — С. 8.

Т. В. Тхоржевська

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ВІД ВЛАДИ ДО ОПОЗИЦІЇ

Національні та релігійні питання в Україні, що є важливими і як складові політичних, державотворчих, духовних процесів, надзвичайно актуалізувалися у зв'язку із побудовою нової української держави. Національне пробудження стало поштовхом до кардинальних духовних, зокрема релігійних, змін у суспільстві [1]. Національне і релігійне відродження виявило низку проблем (національна релігія і національна церква українців, міжправославний конфлікт, католицько-православні протистояння, суперечності між історичними й новими релігіями), що актуалізувало необхідність дослідження витоків сучасної релігійної ситуації.

Складовою частиною означеної проблеми є вивчення ролі, що відіграла в українській історії католицька церква.

Релігійній ситуації в Україні останнім часом присвячується досить велика кількість наукових праць фахівців — істориків, політологів, філософів, релігієзнавців. Серед останніх досліджень філософського напрямку слід виділити праці Л. О. Филипович [2] та В. Ю. Попова [3]. Заслугують на увагу, зокрема, оцінка авторами ролі релігії загалом для українського народу, визначення раціонального характеру українського православ'я тощо. Вагомим внеском до історичного дослідження релігій в Україні, зокрема католицтва, є праці В. І. Ульяновського [4], О. П. Крижанівського, С. М. Плохія [5], ситуація на Правобережжі XVIII — XIX ст. розглянута також у дисертації Ю. В. Хитровської [6]. З'являються дослідження, які можна, мабуть, визначити як історіософські. До таких належить передусім “Паралельний світ” Н. М. Яковенко [7].

Проте усталені стереотипи щодо католицтва й католиків та їх

ролі в українській історії (“поляк — шляхтич — католик — ворог”), що продовжують прикрашати сторінки наукових досліджень та підручників вимагають подальших розвідок в цьому напрямку.

Завданнями даної статті є розглянути, по-перше, співвідношення римо-католицької церкви й державної влади на українських землях протягом XVI — XIX ст.; по-друге, співвідношення римо-католицької й православної церкви в залежності від урядової конфесійної політики. Безумовно, обсяг статті не дозволяє провести детальне дослідження, тому тут спробуємо лише накреслити основні віхи, що потребують подальшої розробки.

Виникнення сталих осередків римської церкви в Україні почалось у 30–70-і рр. XIV ст., коли були засновані єпископії, почала відбудовуватися парафіяльна мережа, активізували свою діяльність чернечі ордени римської церкви на Галичині.

Протягом XV — XVI ст. на території Великого князівства Литовського католицька церква існувала поряд з православною й говорити про її пріоритетне становище було б перебільшенням. Так, Перший Литовський Статут 1529 р. надавав рівні права свідчення по земельних питаннях будь-якому християнину (“хрестьяне латынского або греческого закону”) [8].

Один з дослідників історії церкви в Україні, В. І. Ульяновський зазначає, що до Люблінської унії немає жодної підстави говорити про масову “католицьку експансію”. Документи в цей період не фіксують гострої боротьби католиків і православних в Україні [9].

З середини XVI ст. починається новий етап, пов’язаний з поширенням реформації та контрреформації в землях Корони і Великого князівства Литовського. У науковій літературі існує погляд на кінець XVI — початок XVII ст. як на період “католицької експансії”, масового переходу української знаті до католицизму.

Проте Н. М. Яковенко зазначає, що думку про віровідступництво православної знаті на зламі XVI — XVII ст. історикам підказали яскраві тогочасні пам’ятки, складені опонентами з протиборчих таборів, які були суттєво перебільшені. Так, у “Щоденику” єзуїта Яна Велевицького фіксується “ужинок душ”, на який спромоглись члени Товариства Ісуса на території Польської провінції у наверненні “єретиків” (протестантів) та “схизматиків” (православних), але, коли доходить до прикладів навернень конкретних осіб, наво-

диться тільки один-єдиний і то стосовно “єретички” Ельжбети Радзивилівни. Аналогічна ситуація — в життєпису Петра Скарги, який “навернув стількох єретиків та схизматиків, що їх навіть нелегко порухувати”, а щодо конкретних імен, їх виявляється тільки чотири — навернених на католицтво магната-протестанта [10].

На початку XVII ст. конфесійна ситуація на українських землях Речі Посполитої ускладнюється одразу двома суттєвими чинниками: впровадженням Берестейської унії та підвищенням політичної ваги козацтва. Головною силою, що протистояла католицтву в цей час стає українська шляхта “грецької віри”, а головним засобом цього протистояння — сеймова боротьба. Православна шляхта, яку підтримували від часів Сагайдачного козаки, вимагала визнання православної ієрархії. Це висловлено, наприклад, у документах, що були підготовлені для представлення сейму 1623 р. — “Justificacia nienwinnosci” та “Supplicatia (прошение) сенату от обитателей Короны Польской и Великого Княжества Литовского, людей шляхетского происхождения, стародавней греческой религии”. Слід відзначити, що висловлюючи релігійні вимоги, представники православної шляхти підкреслювали, що вони є добрими громадянами Речі Посполитої, які тільки прагнуть мати власну ієрархію, підкорену Константинопольському Патріарху [11].

Успіхи сеймової боротьби православної шляхти першої третини XVII ст. були незначними. Зокрема, сейм 1623 р. з одного боку, припинив адміністративне переслідування новопосвячених православних ієрархів, з іншого боку — жодне слово стосовно означених ієрархів не свідчило про визнання їх урядом Речі Посполитої [12].

Католицька церква була одним з головних чинників підтримки влади (уряду) Речі Посполитої. Проте все вищенаведене, а також наступні реформи Петра Могили та ідея Київського патріархату свідчать, на наш погляд, про збереження якщо не конфесійної толерантності, то, принаймні, конфесійного паритету в період від Берестейської унії до Хмельниччини.

Релігійні мотиви домінували в політичному мисленні людей XVII ст., надаючи легітимності діям учасників Тридцятилітньої війни, освячуючи виступ О. Кромвеля проти королівської влади в Англії. Спалах війни під проводом Б. Хмельницького також розглядався багатьма сучасниками як початок ще однієї релігійної війни, яких

було досить багато протягом XVI — XVII ст. Проте варто підкреслити, що, по-перше, незважаючи на важливість релігійного фактора в ході повстання, роль, яка відводилась йому в офіційних документах гетьманської адміністрації, була більш ніж другорядною; по-друге, характерними в роки Хмельниччини були напади повсталих не тільки на католицькі монастирі, але й на православні [13].

Уряд Речі Посполитої, тим не менш, розглядав православних (у тому числі шляхту й священників) як потенційних прибічників Хмельницького, або навіть звинувачував їх у організації та підбурюванні... “Зависока це справді для хлопа теологія,” — пише у листі до сойму Домінік Заславський, торкаючись козацької петиції, що містить вимогу повернути загарбовані від православних церкви, — “поспільство того вигадати не могло...” [14].

Хмельниччина певною мірою відіграла роль межі, з якої почалось серйозне конфесійне протистояння на українських теренах Речі Посполитої, що охоплювало всі верстви суспільства.

Внаслідок подій середини — другої половини XVII ст. релігійний розподіл відбився у розподілі територіальному. Церковне життя на Лівобережній Україні опинилося під державним контролем Росії. Київське православ'я мало в середині XVII ст. чимало відмінностей від Московського, у тому числі й обрядового характеру, але було значно реформоване протягом XVIII ст. в напрямі зближення з Російською православною церквою та інтересами політики абсолютистського уряду. Що стосується римо-католицької церкви, то вона з кінця XVII ст. не грала скільки-небудь значущої ролі у політичному житті Лівобережної України.

Інакше складається релігійна ситуація на Правобережжі. Католицька церква з кінця XVII ст. починає посилювати свої позиції. На Поділлі, зокрема, протягом XVIII ст. кількість храмів зростає у 25 разів. З'являються нові монастирі. Збереглися документальні згадки про майже дві сотні правобережних монастирів, які належали домініканцям, капуцинам, францисканцям, бернардинцям, кармелітам, августинцям та іншим католицьким орденам [15].

Як і в попередні часи, католицька церква у XVIII ст. була опорою влади в Речі Посполитій. Католицькими єпархіями керували єпископи, яких призначав польський король і затверджувала папська курія. Підтримка влади надавала великі можливості для розвитку

церкви. Зокрема, це відбивалося у суттєвому збільшенні землеволодіння католицької церкви у XVIII ст.

Правобережна православна шляхта ще в другій половині XVII ст. послабила боротьбу за збереження національно-релігійних традицій. Значна частина її переходила на католицизм, що було зумовлено, серед іншого, антифеодальним характером Хмельниччини. З приводу цієї “зради” написано в науковій літературі чимало. Тут наведемо лише досить яскраву характеристику цього процесу В. Липинським. “За часів польських, — пише він, — фундаторами церков, шкіл, братств, монастирів, в яких почалось відродження релігії православної, ... були перш за все останки князів і земельна шляхта.

Але який шлях залишався, наприклад, Острожському, коли з основаних ним шкіл стали виходити вкінці або уніати, що в своїх писаннях його ім'я очорнювали, або ворохобники, що його маєтки плондували? Який шлях лежав перед тією православною українською земельною шляхтою, що її різні вожді “народу” типу Кривоносів або пізніших “героїв” Великої Руїни в нею ж фундованих православних монастирях і церквах вирізували, а рівночасно, добровільно перейшовши на польськість і католицизм, різні Яреми Вишневецькі своїми “польськими” хоругвами її од смерті рятували?”[16].

Таким чином, напередодні розділів Речі Посполитої шляхетський загал Правобережжя був майже повністю римо-католицьким; серед селян тільки частина зберігала православ'я, решта поступово була повернута на унію. Суттєвим фактором у даний період стало протистояння між православ'ям та греко-католицизмом.

Православна церква на Правобережжі перебувала практично в опозиції до влади й певною мірою грала ту ж роль, що й під час Хмельниччини — намагалась зробити легітимною антиурядову боротьбу, зокрема козацьку й селянську. Найбільш виразно це відбилося у гайдамацькому русі, зокрема у Коліївщині.

Антифеодальний рух правобережного селянства ефективно використовував для політичного тиску на польський сейм уряд Росії, який, апелюючи до підтверджених Варшавським сеймом 1710 р. статей “Вічного миру” 1686 р., взяв на себе роль “захисника православ'я” на території Речі Посполитої.

Наприкінці XVIII ст. Правобережжя увійшло до складу Російської імперії. Катерина II обіцяла вільне відправлення богослужіння

римо-католицькій релігії, оголошуючи за себе й наступників, що “нікогда не соизволит употреблять права самодержавия в предосуждение римско-католическому обоим обрядам закону в землях, по силе сего договора в ее подданство поступивших”[17].

Не зважаючи на декларації, царський уряд прагнув не тільки територіально, а й ідеологічно злити Правобережну Україну з Великоросією. Якщо православна церква Правобережжя була політичним союзником імперської влади, то католицька, навпаки, підтримувала патріотичні зусилля шляхти. Тому російській урядові кола вважали за доцільне послабити католицькі впливи на Правобережжі та контролювати католицьку церкву. Це здійснювалось шляхом масового закриття католицьких монастирів, секуляризації земельної власності католицької церкви та ліквідації унії. Головним засобом послаблення католицьких впливів уявлялося підпорядкування уніатів православної церкві. Уряд прагнув вилучити греко-католиків з-під духовної влади римської курії, вважаючи, що збереження унії на Правобережжі служитиме вогнищем соціальної, політичної та релігійної нестабільності й що лише її ліквідація послужить надійним засобом для забезпечення спокою в регіоні.

У Подільській і Волинській губерніях лише частина греко-католиків перейшла у православну віру, решта залишилась вірною унії чи повернулася в католицизм. Католицьке та почасти уніатське духовенство, сподіваючись на зміни в урядовій політиці, намагалося загальмувати перехід греко-католиків у православну віру.

Таким чином, домінуючу роль у регіоні стала відігравати православна церква. За царювання Павла I та Олександра I ставлення до католицизму на Правобережжі стало толерантним, але з приходом до влади Миколи I католицька церква знов зазнала утисків і обмежень з боку держави, передусім економічних, що спричинило її занепад. З метою надійно інкорпорувати Правобережну Україну в імперську структуру Росії, у 1839 р. була остаточно ліквідована уніатська церква. Таким чином, привілейоване становище в суспільстві було надано православ'ю.

Католицька церква значною мірою втратила свій колишній вплив у регіоні й перетворилась з опори уряду на фактично опозиційну установу. У свою чергу вона, як до того православна церква, стала одним з провідників опозиційних рухів, що найбільш яскраво вия-

вилось під час польського повстання 1830–1831 рр., яке охопило й Правобережну Україну. Участь у повстанні взяла частина католицьких та уніатських ченців, священо- і церковнослужителів. Переважна більшість духовних пастирів у повстанську армію не вступила, проте схилила селян підтримати повстанців. Католицькі костіоли та монастирі нерідко слугували притулком для повстанців і складом для їхньої зброї [18].

Участь частини католицького духовенства в польському національно-визвольному русі була обумовлена кількома причинами: бажанням відродити незалежність і могутність Речі Посполитої, тобто громадянським патріотизмом, який підсилювався родинними зв'язками багатьох священослужителів з польською шляхтою, а також згадуваними політичними ускладненнями для церкви після включення Правобережної України до складу православної імперії [19].

Таким чином, статус римо-католицької церкви неодноразово змінювався протягом XVI — XIX ст., а саме: 1) певна релігійна толерантність у XV — XVI ст.; 2) початок протистояння з православ'ям, у тому числі за допомогою унії у XVII ст.; 3) привілейована державна установа, на яку спирається уряд речі Посполитої у XVIII ст. (до розділів Речі Посполитої); 4) перебування в опозиції до влади (уряду Росії) у XIX ст. Як припущення зазначимо, що церква, яка знаходиться в опозиції до влади, поступово набуває сектантських рис. Це, у свою чергу, викликає, по-перше, відхід від такої церкви певної частини парафіян, які прагнуть займати певне місце в політичному та економічному житті суспільства; по-друге, згуртованість тих, що залишаються вірними, яка може спричинити опозиційну активність, у тому числі відкриті виступи проти влади, яка підтримує іншу церкву.

Література:

1. *Филипович Л. О.* Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. — К., 2000. — С. 2.
2. *Там само.*
3. *Попов В. Ю.* Український господарський менталітет: сутність і трансформації: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. — К., 2000.
4. *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К.: Либідь, 1994. — Кн. 1-2.

5. *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. — К.: Либідь, 1994. — Кн 3. — 336 с.; *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII — першої половини XIX ст. — К.: Вища школа, 1991. — 127 с.
6. *Хитровська Ю. В.* Громадянсько-політична позиція духовенства на Правобережній Україні наприкінці XVIII — середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001.
7. *Яковенко Н. М.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. — К.: Критика, 2002. — 415 с.
8. *Хорошкевич А. Л.* О международных аспектах религиозной политики Великого княжества Литовского времени первого статута 1529 года / В кн. I Литовский Статут. — Вильнюс, 1982. — С. 36.
9. *Ульяновський В. І.* Історія церкви... — Кн. 2. — С. 109.
10. *Яковенко Н. М.* Паралельний світ... — С.14.
11. *Жукович П.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. — Вип.4. — С.Пб., 1902. — С. 14-23.
12. *Там само.* — С. 67.
13. *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви... — С. 71-72.
14. *Липинський В. К.* Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. — Філадельфія: Східно-європейський інститут ім. В. К. Липинського, 1980. — С. 47.
15. *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному... — С.110.
16. *Липинський В. К.* Релігія і церква в історії України // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 230.
17. *Костомаров Н.* Старый спор. Последние годы Речи Посполитой. — М.: Смядынь, 1994. — С. 542.
18. *Хитровська Ю.В.* Громадянсько-політична... — С. 8.
19. *Там само* — С. 9.

А. І. Федорова

ІНСТИТУТ МІСІОНЕРСТВА ТА СТАРООБРЯДЦІ ПОДУНАВ'Я

Становлення України як незалежної, демократичної держави неможливо без національного відродження українців та представників інших національностей, що здавна оселилися на цій території, без гармонізації міжнаціональних відносин, всебічного врахування культурно-духовних запитів усіх національних груп. Для досягнення цього необхідно вивчати досвід попередніх поколінь.